
KRITIKAI SZEMLE

KÖNYVEK

A POGÁNYSÁG ISKOLÁJA

Aleksandar Tišma: *Škola bezbožništva*, Nolit kiadó, Belgrád, 1978

Négy elbeszélés, négy mesterien megszerkesztett történet az értékek vereségéről és széthullásáról, a pogányság eluralkodásáról és az áldozatok (a hívők) felőrléséről; mindez a történelem pontosan kijelölt kereteiben, ahol a középpont a háború, mely ha nem oltja ki az életet (a pogányokét és a hívőket egyaránt), meghatározza az életutat, az emberi élményvilág kitörölhetetlen emlékképeiben tartósulva; kegyetlenségek és kíméletlenségek, brutalitások és reménytelenségek, kiszolgáltatottság és abszurditás. Madártávlatból ennyit mutat *A pogányság iskolája*. Alkik közelebb hajoltak ehhez a lehangoló, de nem elviselhetetlen, világhoz, könnyen felismerhetők mindezt, ami Tišma prózírására oly jellemző, az író pszichologizáló hajlamát, a kerek történetet, mely mindig az előre kijelölt végzőig jut, gyakran az erkölcsi tanulság kimondásától sem riadva vissza, a leírás és közlés nyugodtságát, ami nemegyszer nyelvi fáradtságba és túlbeszéltségbe fullad, s végül a legtöbbet emlegetett mikrorealizmust, ami a pszichologizálás, a pontos leírás és elmondás másik neve csupán. Mintha nem is lennének indulatai, Tišma úgy alkalmazza a mikrorealizmus eszköz- és kelléktárát, kívülről formálja a történetet, személyiségének csak technikai feladatot oszt ki. És mindezt azért, hogy az életet egész közvetlenül láttathassa, olyannak, amilyen, vagy amilyen volt. Természetesen nem fotografál, hanem tényeket, és adatokat gyűjt be, esemény- és történetrészeket kapcsol egybe a világ elvesztett teljességének írói (irodalmi) visszaszerzési céljából. Azt feltételezi, hogy a megtörténések rendszerbe tartoznak, ezért nemcsak a történetet közli, hanem a rendszert is, a kapcsolódások törvényszerűségét és szükségszerűségét bizonyítva. A fragmentáristól úgy menekül, mint hívő az ördögtől. S valóban, ha prózírásának van ellensége, akkor az csak fragmentáris lehet. Nem *A pogányság iskolája* elbeszéléseinek felfedezése ez, felismerhető volt korábbi elbeszéléseiben és regényeiben is. Semmit sem hagy fedezetlenül, a véletlent is szükségszerűvé

formálja; Tišma elbeszéléseiben a csodának semmi szerepe, de a fantasz-tikumnak sincs. Írásai mintha tervezőirodában készültek volna, mindent a célba vett eredménynek rendel alá. Ezért mondhatták róla sokan, hogy Tišma a tudatosan alkotó írók sorába tartozik (mintha volnának, akik nem tudatosan alkotnak!). Bizonyos, vele sohasem történik meg, hogy máshol talál célba, mint ahova célzott. Tišma pontosan tudja, hogy mit akar, őt nem lepheti meg sohasem az esemény (az írás) sodrása, őt nem vezetheti szándékától ellentétes („tévútra”, s főként nem a látszólagos motiválatlanság felé az elbeszélés mint gyakorlat. Ezért oly mélységesen idegen tőle az oktalan cselekvés, a camus-i közöny. De azért oly fáradságos is, nemegyszer nehézkes és túlbonyolított a mondata, sőt sokszor nagyobb teherbírású, mint amennyit a mondanivalóból vinnie kell.

Kétségtelen, az oly sokszor emlegetett mikrorealizmus mint elbeszélői eljárás viszonylagos csődje ez. A mondat, amelyre kisebb teher száll a mondanivalóból, mint amennyit tagmondatainak túlméretezettsége, szó-fajai belső tartalma folytán vinnie kell, fedezetlenül hagyja a szavakat, nem ellenőrzi többé a jelentéseket s a jelentésárnyalatokat, minek folytán a mondat formátlanná, alaktalanná válik, s még azt sem közli hiánytalanul, amit közölni szándékozott. Egyetlen okát látjuk a mikrorealista mondat ilyen eltorzulásának. Az irónia hiányában. Az irónia tölti, tölthetné fel látszólag rejtett és rejtelmes jelentéssel a viszonylag túlméretezett mondatot, a látszólag fedezetlenül hagyott súlyos szavakat. És az irónia kanyaríthatja vissza a mondat felé a kirepülő és kirepülni szándékozó jelentéseket. Tišma mikrorealista mondata az iróniának ilyen ellenőrző és egyúttal irányító szerepe nélkül amorfi és eltűzött. És ez kelti az elbeszélőmodor szenvtelenségének látszatát is. Ezért van az elbeszélő a történeten kívül, mintha egy idegen, tőle független, „objektív” megtörténést figyelne csupán.

Tišma prózájában a mikrorealista leírásnak, az aprólékos pszichológizálásnak ezért van árnyoladala is.

Más szóval, *A pogányság iskolája* elbeszéléseinek tanulsága szerint, bármennyire szembeötlőek itt a mikrorealista leírás kellékei és eszközei, mégsem ezek határozzák meg elsősorban az elbeszélések jellegét és felépítését, hanem az írói technika, az írói eljárás, az előtérben levő *történetkonstruáló elv*. Ez az elv Tišmánál *tervszerűbb*, mint a legtöbb írónál. Kiindulópontja, hogy minden történetnek, minden eseményornak van *értelmező* visszája, van valami, ami a novellahős cselekedeteit determinálja. Tišma hősei ezért saját sorsuk kiszolgáltatottjai, nemegyszer zsinóron — saját múltjuk vagy egy párhuzamos megtörténés zsinórján — mozgó marionettek. Ennek a sorsszerű meghatározottságnak négy változata a kötetet alkotó négy elbeszélés. Legösszetettebb formában a kötet legterjedelmesebb írása, *A lakás* mutatja fel. Az elbeszélés hőse, egy fölöslegességét megélt hivatalnokká lesüllyedt egykori harcos, aki a

háborút követő években felelős tisztségeket töltött be, már csak emlékekből táplálható tekintélyét bevetve lakást kér a városelnöktől, némi huzavona után meg is kapja a végzést, de amikor megáll a számára kiutalt lakás ajtaja előtt, a jelenlegi lakó nevében felismeri egykori magyartanárnőjének a nevét, aki a háború éveiben, míg gimnazista volt és kicapták az iskolából, neki és társainak, egyfajta minimális, de mégis emlékezetes oltalmat nyújtott, sőt életmentő üzenetet közvetített. Ez a felismerés indítja meg benne a korábban csak jelekben megmutatkozó belső gyötördés folyamatát: az erősebb, a hatalommal rendelkező (bár hatalmának csak a rongyait rázhatja már), tehát csak a körülmények folytán erősebb jogát érvényesíti, annak ellenére, hogy lázadni próbál e jogérvényesítés ellen. Menteni próbálja a megöregedett egykori magyartanárnőt, bár tudja, hogy egyrészt a lakásjogról kiadott végzés, másrészt családi helyzete és a külső körülmények (meglévő lakását el kell hagynia, hogy oda más költözhessen be) a megmentés minimális lehetőségét sem biztosítják. És ekkor ugrik be az apja halálának emléke; ő maga kergette öngyilkosságba magas tisztiségének tudatában tett fenyegetésével a beszolgáltatás idején. Karrierjét törli ez az esemény, de egész további életét is meghatározza; sohasem léphet ki ennek az emléknek a jelzésrendszeréből. Apja halálát okozta, most pedig az özötség időszakában menedéket nyújtó tanár nő lakásába költözik; a kapcsolódás nyilvánvaló — az emlékkép a jeleni cselekvés értelmezője. Hasonló, de egysíkúbb a kötet címadó novellájának kapcsolódásteré. A pogányság iskolája hőse, a magyar megszállók szolgálatába szegődött pribék, halálra kínozták, mégpedig akkor, amikor már semmi ok a további vallatásra, egy alig tizenkilenc éves fiatalembert, miközben súlyos lázbeteg kisfiának élethalálharca a kínszám háttéré. A két párhuzamos eseménysor valójában groteszk túlkörkép és szoros összefüggésük, összefonódottságuk belső értelmezés, minek során a „pogányság” mint etikai ítélet metafizikai mélységet kap. Ugyanilyen értelmező és normálisan ítéletkező párhuzamosság ismerhető fel az elhurcolásra készülő zsidó családfő utolsó otthoni és legrosszabb éjszakájáról szóló elbeszélésben, ahol a történelem, a háború, minden kegyetlenségével és borzalomával a „háttéré” a családfő gyötördéseinek. A kötetet indító elbeszélés szintén az értelmező párhuzamosság írói technikáját alkalmazva épül fel, összetettebben, mint a két középső elbeszélésben, de határozottabb pszichológiai alapokról és nem annyira az erkölcsi kérdések s ítéletek körében, mint a lakás című írás. A mással való azonosulás a háborús években az életét mentette meg a novella hősenek. A fogolytáborból menekült újvidéki zsidó ügyvéd egy ilyen ember papírjaival és nevével éli túl a háborút, a felszabadulás után azonban, szinte öntudatlanul azonosul özvegyasszony kedvese (majd felesége) férjének betegségével, az azonos betegsütnetek őt is majdnem leveszik a lábáról, míg végül éppen az özvegyvel való házasságkötése napján, megszabadul ezektől a tünetektől,

és csak ekkor válik számára lehetővé, hogy önmaga legyen, hogy kilépjen mások önmagára öltött sorsából. Szövegményes kapcsolódások rendszere ez a novella, de ezek a kapcsolódások közel sem olyan tartalmasak, mint éppen A lakás címűben. Itt ugyanis a múlt és a jelen, az én és a másik tükröztesében nem bontakozik ki enkolcsi télet, csak egy lényegében lélektani probléma pontosan leírt, mikrorealista eszközökkel megformált korpé.

Mégis, éppen ez az utóbbi novella látszik alkalmasnak Tisza írói eljárásának meghatározására. Itt ugyanis az írói technika olyannyira előtérben van, hogy eszközei, megoldásai fontosabbak, mint maga az elbeszélés jelentése. Nyilván nem a kötet legjobb elbeszélése ez, de nagyon közelről mutatja meg az írói eljárás természetét.

Tisza mindent a konstrukcióra épít, nyíltan és kándözetlenül konstruál, egyetlen pillanatra sem törekszik az elbeszélés részleteit összekapcsoló varrásnyomok eltüntetésére, sőt nemegyszer hangsúlyozza is ezeket. Ebből az derül ki, hogy számára a konstrukció nem egyszerűen az elbeszélés felépítésének elve, hanem *jelentés* is. Egyetlen elbeszélői nézőpontból, a mindentudó elbeszélő perspektívájából konstruálja történeteit, rejtett összefüggéseket keresve egymástól párhuzamos történetesorok vagy egymást megelőző történetegységek között; semmiképpen sem az élet tarkaságának, az életben létező ellentmondások bemutatására, inkább az egymást feltételező és indukáló események kapcsolására törekszik. A története közötti kapcsolhatóság értéktétel is egyúttal. Ezért hangsúlyozza az összefűzés varrásnyomait. Vagyis, nem egy nagy, mondjuk, globális összefüggésrendszer kidolgozására vállalkozik, mint az ún. „nagy realisták”, hanem éppen ellenkezőleg a magányos emberi létet meghatározó belső, igen gyakran nagyon is individualizált összefüggések feltárására. Lépésről lépésre, aprólékosan és részletesen dolgozza ki az egyes novellarészeket, néha el is túlozva a részletezést, amiért néhány novella-, elbeszélésrészlete szinte önállóvá válik, és ezzel veszélybe hozza a konstrukciót, megbolygatja, a novellát összefogó írói technikát. Különösen azokban a részletekben, amelyekben a novellahősök megszólalnak hiszen a párbeszéd mindig inkább önálló, betétszerepű egysége az elbeszélésnek. Eppen ezért törekszik Tisza sokszor arra, hogy ne is írjon valóságos párbeszédet, inkább jelölje a lehetséges dialógus irányát és folyamatát.

Persze, semmiféle konstrukció nem helyettesítheti az elbeszélés „sodrását”. De Tisza elbeszéléseinek konstrukciós elve több mint egyszerű konstrukció: jelentésformáló és értékmeghatározó szerepe van. Ezért válhat hangsúlyossá, legalábbis hangsúlyosabbá, mint a legtöbb író művében. Vagyis, nem az írói indulat hiányának jele a jól látható konstrukció, hanem az írói gondolkodás és világlátás egyik lehetséges eszköze. Valóságos formáló elvve azonban csak akkor válik — pl. A lakás című elbeszélésben —, amikor egyensúlyban van egymással a

konstrukció és a konstrukcióval fedett életanyag. Ennek az egyenlőségnek a megteremtése nehéz írói feladat, és egyáltalán nem a hozzáértéstől függ, még csak nem is nagyfokú írói tudatosságtól, hanem annak a belső anyagnak a minőségétől, amit az életből, a történelemből, a jelenből vagy a múltból az író felidézni kíván. Ez az a belső anyag, amit semmiféle pszichologizálás és mikrorealista leírás nem helyettesíthet, az a belső anyag, aminek — a mai elbeszélés tanulsága szerint — összetartó eszköze az ironia.

BÁNYAI János

CSAK POLITIKAI KRIMI

Katkó István: *Háziörizet*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1978

Századunk negyvenes éveinek végén és az ötvenesek elején játszódik Katkó István regénye, vagyis a személyi kultusz legsötétebb korszakában. Cselekménye pedig: Öklösnél, a reményteljes ökölvívó-pályafutás előtt álló kültelki vagánygyereknél, váratlanul megjelenik egy barátja, és mint korábbi harcostársa az antifasiszta ellenállási mozgalomban, új minőségében pedig az Allamvédelmi Hatóság alezredese, különleges feladattal bízza meg: „egy fontos elvtárs” biztonsága felett kell őrködnie. Így kerül ez a nem éppen éles eszű, de jól megtermett, nagy testi erejű figura nyomban hadnagyi rangban, maga is az államvédelem kötelékébe, divatos szóval élve „gorillaként”, azaz testőrként egy magas tisztséget betöltő filozófus-professzor mellé, akinek azonban — amint erre Öklös lassanként ráébred — nem csupán testi épségére kell vigyáznia, hanem magatartásáról is titkos jelentéseket írnia, minden szaváról és lépéséről tájékoztatni feletteseit. Ilyenformán tehát Öklös, minden valóságos ártó szándék nélkül ugyan, de védenőének bukásához és letartóztatásához maga is hozzájárul, ám a kezdeti kölcsönös bizalmatlanság és ellenszenv időszak után, elhurcoltatásának bekövetkeztekor, bármennyire is nem képes továbbra sem megérteni a professzor gondolatait, annyira közel érzi már magát hozzá, hogy — meglehetősen romantikus megoldásként — a döntő pillanatban védelmére kel, a csetepaté során könnyebben meg is sebesül, ezt követően pedig természetesen ki is hull a félelmetes intézmény áldományából. Itt ér véget a regény, anélkül, hogy a letartóztatott filozófus sorsának további alakulásáról bármit is megtudhatnánk még.

Ez a „befejezetlen befejezés” azonban mit sem von le Katkó István, terjedelmét tekintve, inkább csak kisregénynek mondható művének érde-